

Міхно О. **Педагогічні скарби України** [Про науковий об'єкт «Колекція стародруків Педагогічного музею України», що становить національне надбання]. *Наука і суспільство*. 2015. №1—2. С. 2—10.

Олександр МІХНО,
директор Педагогічного музею України,
кандидат педагогічних наук

Педагогічні скарби України

Сучасна Україна – молода держава, проте вона має тисячолітню історію, відображену в історичних пам'ятках загальнонаціонального та світового значення, зокрема й у книжкових виданнях. У фондах Педагогічного музею України зберігаються безцінні примірники книг, що є частиною національного культурного надбання держави. У 2001 р. колекцію стародруків Педагогічного музею України визнано науковим об'єктом, що становить національне надбання (Постанова Кабінету Міністрів України №1709 від 19.12.2001 р.), а у 2009 р. Міністерством освіти і науки України цю колекцію внесено до відповідного Державного реєстру (свідоцтво № 81 від 19.02.2009 р.).

Повна назва наукового об'єкту – «Колекція стародруків Педагогічного музею України» (рукописи, стародруки та рідкісні видання 1477–1923 рр.). Книги, що увійшли до колекції, відібрано відповідно до пріоритетного для нашої держави українознавчого підходу: визнання книжковими пам'ятками насамперед україномовних видань педагогічного змісту до 1923 р., а також усіх педагогічних та історико-культурних видань цього ж періоду, випущених на українській території чи тих, які за своїм змістом стосуються вітчизняної освіти і педагогічної науки, в тому числі виданих у Російській імперії до 1917 р. та СРСР до 1923 р. Такі часові межі зумовлені, з одного боку, закінченням періоду визвольних змагань, видання якого через різні причини (зміни влади, розруху, національне відродження, цензурні переслідування) є апіорі дуже рідкісними й цінними, а з другого – налагодженням Книжковою палатою системи державної реєстрації друку (1923).

Сьогоднішня наша розповідь про найціннішу частину фондів музею – стародруки. Стародруковані книги, які побачили світ у період від початку друкарства до 1830 р., є окрасою фондів багатьох бібліотек, архівів та музеїв світу. І це цілком закономірно, адже стародруки – це унікальне джерело вивчення історії, мови, літератури, мистецтва. Станом на 1 січня 2015 р. зібрання стародруків Педагогічного музею України налічує 138 одиниць зберігання, які згруповано у колекції за хронологічною та шрифтовою ознакою: інкунабули, кириличні стародруки XVII – поч. XX ст., видання громадянського друку XVIII – першої третини XIX ст. та стародруки латинським шрифтом XVI–XVIII ст.

ІНКУНАБУЛИ

Найдавніші книги з музейної колекції – інкунабули кінця XV ст. – ототожнюють культурні зв'язки України та загальноєвропейські духовні цінності

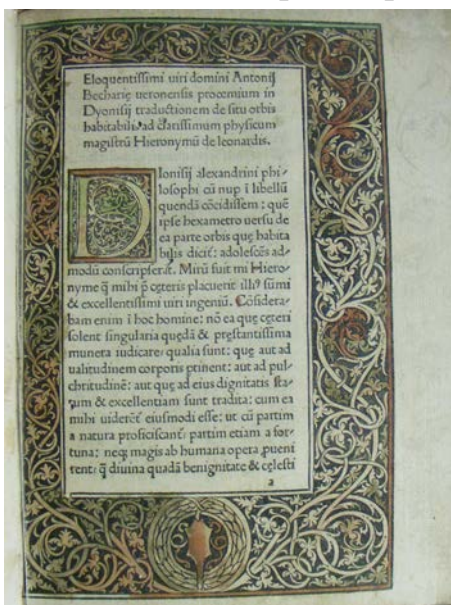
«Що таке «інкунабула?»» Таке запитання ми поставили відвідувачам музею, опитавши близько сімдесяти осіб. Половина з них чесно зізналася, що вперше чує це слово. Друга половина чула, але одні вважали, що це дуже маленькі книги, інші – що великі, треті – що дуже старі, а деякі – що таємні. Останнє особливо цікаво, адже менш таємних книг, ніж інкунабули, не знайти. Інкунабули – це найзначніші, найцікавіші і найпопулярніші книги (тексти), якими було багате людство догутенбергової епохи. Всі ці тексти пізніше неодноразово перевидавалися і тиражувалися. Тому річ не у змісті цих першодруків, а в тому, що саме їх почали друкувати першими, подбали насамперед про їх поширення. Інкунабули показують нам, що було посправжньому важливим, духовно та інтелектуально головним для людства понад 500 років тому. Образно кажучи, інкунабули – це зміст розуму і знань людства, накопичений за попередню тисячу років. Саме тому їх збереження та опис мають величезне значення і саме тому вони мають таку особливу і загадкову назву, відмінну від решти книг.

У фонді Педагогічного музею України зберігається три інкунабули, об'єднані в конволют – збірку, складену з раніше самостійно виданих друкованих творів, переплетених в один том. Це перша особливість цієї пам'ятки. По-друге, звісно, слід відзначити понад п'ятсотрічний вік книг. По-третє, склад конволюта не випадковий: це одне з перших видань твору Енея Сильвія «Historia Bohemica» («Чеська історія», Базель (Швейцарія), 1489), книга Діонісія Перієгета «Orbis terrae description» («Опис ойкумени», Венеція, 1477) та надзвичайно рідкісне видання праць Аристотеля і Плутарха у перекладі Франческо Філельфо «Orationes et nonnulla alia opera» («Молитви та кілька інших творів»), Брешія (Італія), 1488). На жаль, невідомо, хто і коли уклав

конволют саме з цих творів, але те, що ця людина була причетною до освіти, педагогіки – безперечно.

Справді, книги, які склали конволют, підібрано продумано: це історична, географічна та філософська праці, до того ж, автори книг – відомі вчені та авторитетні громадські діячі. Так, Еней Сильвій Пікколоміні (1405–1464) – італійський гуманіст, поет, історик і географ, відомий в історії як Папа Римський Пій II. Свою працю «Чеська історія» Е. Сильвій завершив 1458 року. Книга написана чудовим стилем прекрасною латинською мовою і оповідає про легендарний період чеської історії – часи Яна Гуса. Автор не

обмежується простим переказом подій давньої історії, але критично осмислює історичні

Dionysius, Periegetes. [Orbis terrae description]. Venetiis, 1477

документи і висловлює скептичне ставлення до легендарних свідчень традиційних чеських хронік. Діонісій Перієтет (I–II ст.) – давньогрецький географ із Александрії. У 124 році склав опис світу гексаметром у формі подорожніх нотаток, тобто твір можна назвати географічною поемою. Книга «Опис ойкумени» була дуже популярною, багато разів коментувалася і перероблялася латинською мовою, а в середні віки цей твір став шкільним підручником. Цікаво, що значне місце у праці Діонісія займає опис території сучасної України – Північного Причорномор'я. Франческо Філельфо (1398–1481) – італійський гуманіст, письменник і педагог, викладач курсів риторики та філософії у Міланському університеті. Ф. Філельфо бездоганно володів давньогрецькою мовою і здійснив блискучий переклад латиною «Риторики» Аристотеля та апофегм (повчальних сентенцій) Плутарха.

Як бачимо зі змісту видання, у часи середньовіччя воно цілком могло слугувати підручником з історії, географії та філософії. На користь цієї гіпотези говорить і мова книг: у XV–XVI ст. саме латина була основною мовою викладання в європейських університетах.

Конволют надійшов у фонди музею у 1986 році. Відповідно до акту надходження, це унікальне видання музею передав «голова Житомирського католицького костелу Віслацький А.І.» Чи можна на власні очі побачити цю книгу? Згідно з правилами зберігання та використання інкунабул, стародруків та рідкісних видань, такі книги не видаються відвідувачам, не може бути й мови про відкритий доступ до фондів раритетних видань. Однак кожен охочий може запросто «погортати» сторінки електронних копій інкунабул на сайті музею.

Описані інкунабули є найдавнішими друками наукового об'єкту «Колекція стародруків Педагогічного музею України» (рукописи, стародруки та рідкісні видання 1477–1923 рр.), що становить національне надбання, і яскравим підтвердженням унікальності зазначеного об'єкту як історико-культурного явища, безцінного джерела наукових досліджень.

*Інкунабули – від латинського *incipabula* ≈ колиска, початок, – книги, видані в Європі від початку книгодрукування і до 1 січня 1501 року. Тираж книг у цей період становив зазвичай від 100 до 300 примірників. Термін вперше вжито Бернардом фон Малінкродтом в 1639 році у творі «*De ortu et progressu artis typographicae*» («Розвиток типографського мистецтва»).*

ОБРІЇ УКРАЇНСЬКОГО КНИГОДРУКУВАННЯ

(колекція кириличних видань)

Величезне значення книги – одного з найвеличніших засобів людського прогресу, найбільш досконалого фактору науки і мистецтва – загальноновизнане. Поява друкованої книги мовою того чи іншого народу означає початок нової епохи в його культурному житті.

Перлиною фонду Педагогічного музею України є, безперечно, нечисленна, але надзвичайно цікава з наукового та історичного погляду колекція кириличних видань XVII – поч. XX ст., до якої входять книги, надруковані слов'янським кириличним шрифтом. Ці книжкові пам'ятки мають неоціненне значення для історії української освіти і науки, оскільки до кінця XVII ст. кириличний алфавіт був єдиним, на якому друкувалися як церковні, так і світські книги.

Комплектування книг кириличного друку розпочалося у музеї у другій половині 1980-х рр. шляхом закупівлі у букіністичних крамницях та надходжень від приватних осіб. Але більшість книг надійшла у фонди музею завдяки наполегливим невтомним пошукам під час відряджень до Житомирської, Івано-Франківської та Тернопільської областей тодішнього вченого секретаря музею Сергія Пшеничного.

Нині колекція кириличних видань Педагогічного музею України нараховує 43 книги. Двадцять із них надруковано у XVII ст., дев'ятнадцять – у XVIII, три – у XIX і одна – на початку XX ст. Переважну більшість кириличних стародруків колекції музею становлять українські видання Святого Письма, богослужбові книги, а також зразки проповідницької, агіографічної, історико-церковної літератури, зокрема: «Апостол» (Львів, 1639), «Тріодь цвітна» (Львів, 1642) «Мінея святкова й загальна» (Львів, 1651), «Євангеліє»

(Львів, 1670), «Псалтир» (Унів, 1679), «Молитвослов» (Київ, 1753), «Ірмологіон» (Львів, 1757), «Октоїх» (Київ, 1768) та ін.

Мінея святкова й загальна. Львів. Друкарня братства, 1651

Найдавніша книга, що входить до складу колекції, датується 1600 роком. Це видання «Євангелія» (з сигнатурами) друкарні Мамоничів (м. Вільно). Що стосується верхньої хронологічної межі колекції, то у радянські часи було прийнято відносити до категорії стародруків кириличні видання до 1800 року включно. При комплектуванні нашої колекції ми дотримувалися точки зору тих сучасних книгознавців, які вважають за необхідне збирати у колекції подібні видання і більш пізнього часу. Зокрема, з огляду на масове нищення цих книг у XX ст. та через те, що сьогодні залишається недостатньо вивченим книжковий репертуар кириличних друкарень XIX – поч. XX ст. Отже, верхньою хронологічною межею колекції є 1910 рік. У колекції репрезентовано книжкову продукцію українських друкарень: Києво-Печерської та Почаївської Лаври, друкарень братства, Михайла Сльозки та монастиря св. Юра (Львів), Успенського монастиря (Унів), Троїцько-Іллінського монастиря (Чернігів). Представлено також дві кириличні книги, надруковані в Москві (видання Мінеї

1645 р., Друкарський двір) і Санкт-Петербурзі (видання «Духовного регламенту» 1818 р., Синодальна друкарня).

Характерною рисою кириличних українських друків XVII – XVIII ст., представлених у колекції Педагогічного музею України, є багате, «святкове» їх оздоблення, наявність великої кількості сюжетних та портретних ілюстрацій, орнаментально-сюжетних заставок, кінцівок, ініціалів, декоративних виливних прикрас. Художній вимір цих видань поєднує елементи мистецтва Ренесансу і бароко з українським народним мистецтвом. Ці особливості вигідно відрізняють українські стародруки від аналогічних російських та білоруських видань.

Надзвичайно цікавими і рідкісними, на наш погляд, є кілька українських видань Псалтирів XVII – XVIII ст.: унівський 1679 р., львівський 1741 р. та почаївський 1763 р. Псалтирі збереглися найчастіше в незначній кількості примірників, незважаючи на частий передрук та великі наклади, оскільки їх використовували не лише як богослужбові, а й як навчальні книги (поряд із Часословами, яких у колекції 2 – львівський 1692 р. та чернігівський 1762 р.). У процесі навчання грамоти ці книги буквально «зачитувалися» і ставали непридатними для подальшого користування.

Кожен екземпляр колекції має свою, відмінну від інших, долю, про яку розповідають записи на його сторінках, палітурках, рукописні вставки і додатки. Скажімо, у церковному підручнику Й. Шумлянського «Метрика» (Львів, 1687) на вільних від друкованого тексту сторінках можна побачити рукописну азбуку, на сторінках інших книг наявні власницькі записи, назви церков, де використовувалася книга, та ін.

Вигляд кириличних літер для нас настільки звичний, що, здається, жодних проблем, пов'язаних із читанням кириличних стародруків, немає і бути не може. Однак це не зовсім так, адже кириличний шрифт стародруків містить 43 літери, а нинішній український алфавіт складається з 33 літер, тобто майже третина літер сучасному читачеві невідома. Тож працювати з кириличними виданнями досить складно, це справа відповідних фахівців – книгознавців, мовознавців, істориків.

Одним із напрямів роботи з колекцією кириличних видань є переведення стародруків на новітні носії інформації, що продовжить життя колекції, оскільки дозволить повноцінно працювати з книгою, не звертаючись до неї безпосередньо, тобто не завдаючи їй фізичної шкоди.

Колекція кириличних видань XVII – поч. XX ст. має неоціненне значення для історії освіти і науки, оскільки українська книга з моменту її виникнення

Требник. Львів. Друкарня братства. 1695

була одним із головних засобів поширення грамотності, розвитку духовності та культури українського народу.

ДРУКОВАНА КНИГА: ВІД «ПОЧИТАННЯ» ДО «ЧИТАННЯ»

(колекція видань громадянського друку)

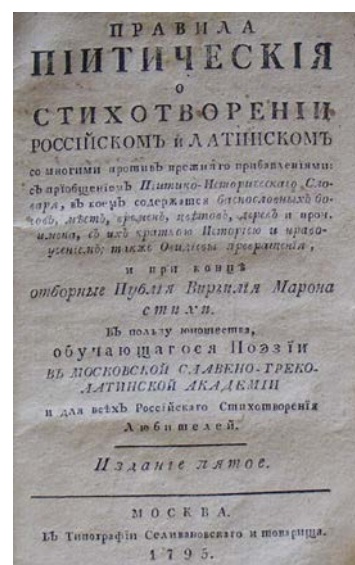
У часи пізнього середньовіччя для українців книга була посередником у спілкуванні з Богом, а тому читання вважалося справою духовного вдосконалення і розглядалося передусім як чеснота і моральна заслуга. В другій половині XVII – на початку XVIII ст. в культурному житті України відбуваються процеси, які в сучасній науковій літературі називають секуляризацією, формуванням культури особистісного типу. Саме тоді друкowana книга здійснила епохальний поворот: від «почитання» до «читання». Тепер книга мала не лише приносити «душевну користь», а й стати інструментом пізнання.

Зривим відображенням нових функцій книги стала поява громадянського шрифту, який є модернізованим різновидом кирилиці і був розроблений 1707 р. за ініціативою російського царя Петра I, однак на засадах традицій насамперед української шрифтової графіки XVI – початку XVIII ст. Річ у тім, що у вітчизняних рукописах і стародруках задовго до XVIII ст. використовувався кириличний шрифт спрощеного (лінійного) типу. Так, уже в перших виданнях Львівського братства були спроби застосувати, щоправда лише в заголовках і великих літерах у тексті, спрощений шрифт, значно подібніший до сучасного українського і російського, ніж «громадянка» доби Петра I. Саме цей шрифт вважається одним із джерел пізніших громадянських шрифтів

Отже, виникає функціональне протистояння церковного (кириличного) і громадянського шрифту: церковнослов'янська мова набуває вузької функції культової мови, а громадянський друк стає носієм світської культури

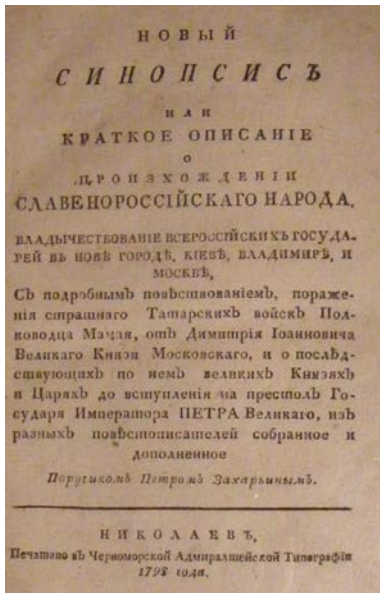
У Педагогічному музеї України зберігається 70 видань громадянського друку, які об'єднані у колекцію «Видання громадянського друку XVIII – першої третини XIX ст.». Формування колекції розпочалося на початку 1980-х років: кілька примірників було закуплено у київських букіністичних крамницях, але переважну більшість рідкісних видань було передано з Державної історичної бібліотеки УРСР, бібліотек Міністерства освіти УРСР, Житомирського педагогічного інституту, НДІ педагогіки УРСР, музею книги і друкарства. Останнє надходження до колекції датується 2001 роком, коли Є. Березняк передав у подарунок музею книгу класика німецької літератури Х. Віланда «Аристипп и некоторые из его современников» (М., 1807).

Найбільш цікаві з-поміж представлених у колекції видань такі: «Новый синопсис...» – історична праця П.М. Захар'їна (Миколаїв, 1798), «Правила Пиитическия» А.Д. Байбакова – перший підручник з

Байбаков А. Правила Пиитические. Москва, 1795.

теорії літератури для духовних та світських навчальних закладів (М., 1795), «История философских систем» О.І. Галіча – одне з перших видань російських наукових праць з історії філософії (СПб., 1818–1819), «Материалы для истории просвещения в России. № 3» П.І. Кеппена – перший досвід збирання і публікації матеріалів з історії освіти в Російській імперії (СПб., 1827) та ін. У колекції представлено книги, надруковані у Казані, Миколаєві, Москві, Санкт-Петербурзі, Харкові.

Захарьин П.Новый синописис. Николаев, 1798.

Якщо говорити про форму видань XVIII – першої третини XIX ст., то варто відзначити, що формати книг зменшуються, палітурки стають простими, помітно скорочується кількість ілюстрацій; велика увага приділяється якості шрифту і друку. Головним невід'ємним елементом художнього оформлення книги стає титульний лист. З'являються зміст, поділ тексту на глави і параграфи, різні допоміжні покажчики, списки друкарських помилок. Широко використовуються креслення, схеми, таблиці, карти. Показовим у цьому плані є видання «Таблицы логарифмов по изданию Каллета» (Харків, 1820), яке за фінансової підтримки Харківського університету здійснив викладач математики, професор і ректор університету Андрій Федорович Павловський.

Представлено у колекції й періодичні видання: «Атеней. Журнал наук, искусств и изящной словесности» (1830) та «Журнал департамента народного просвещения», який виходив у Петербурзі протягом 1821–1824 рр. (у музеї зберігається 20 номерів журналу за 1821–1823 рр.).

Видання XVIII – початку XIX століття посідають особливе місце в історії вітчизняної книжності: в них відображено зростання інтелектуального потенціалу, що став основою блискучих досягнень нашої культури в XIX столітті. Колекція книг громадянського друку у фонді Педагогічного музею України – цінний інформаційний ресурс, розрахований на постійне використання в нескінченному процесі вивчення історії Батьківщини.

СТАРОДРУКИ ЛАТИНСЬКИМ ШРИФТОМ

Формування колекції стародруків латинським шрифтом розпочалося в музеї у середині 1980-х років. Нині колекція налічує 24 одиниці зберігання. 20 книг було передано до музею з Житомирського кафедрального костелу, 4 придбано у мешканця м. Чернівці Опанаса Шевчукевича. Збірка стародруків латинським шрифтом представлена виданнями латинською, польською і німецькою мовами, серед яких переважають книги історичного і географічного характеру, а також видання релігійної тематики.

Найстарішою книгою колекції є виданий у Кракові в 1570 р. «Statut Litewskiej» («Статут Литовський», польською мовою). Серед видань XVI ст.

варто назвати також німецькомовне видання Біблії «Biblia germanica» (Кельн, 1582) та «Chronici saxoniae» («Саксонські хроніки») німецького історика Давида Хітрея (Dauidis Chytraei, 1513–1600), видану в Любеку в 1593 р. латинською мовою.

За географічною ознакою, колекцію репрезентують книги, надруковані у різних містах Європи: Амстердамі, Браччіано, Брешиї (Італія), Варшаві, Венеції, Кракові, Кельні, Лейпцигу, Мюнхені, Нюрнберзі, Парижі, Римі тощо. До колекції стародруків латинським шрифтом віднесено також книги, надруковані на території України у XVIII ст.: твори Юзефа Яблоновського (Josef Jablonowski, 1711–1777) «Геральдика» («Heraldica», Львів, 1752), Петра Малаховського (Piotr Malachowski, 1730–1799) «Збірник імен шляхти з описами гербів» («Zbior nazwisk szlachty z opisem herbow», Луцьк, 1790), а також «Мартиролог» («Martyrologium...», Бердичів, 1799) та «Євангеліє учительне» («Ewangelię...», Львів, II пол. XVIII ст.).

Кожна з книг колекції має власну неповторну історію й заслугоує на окрему розвідку. Розповімо про 2 книги, видані на початку XVII ст., які були новаторськими для свого часу і нині викликають значний науковий інтерес.

Серед творів, які містять неоціненні свідчення епохи середньовіччя та початку нової доби, поважне місце посідає «Kronika Sarmacyey Europejskiej»

(«Хроніка Сарматії Європейської») італійця за походженням Олександра Гваньїні (Gwagnin Alexander, 1538–1614), видана у Кракові в 1611 р. польською мовою. Новаторство О. Гваньїні полягає в тому, що він подав не лише яскраву ілюстровану розповідь про минуле Речі Посполитої, а й виклав її на тлі всесвітньої історії, насамперед сусідніх народів і держав. Хроніст уміло перемежовував інформацію писемних джерел зі свідченнями очевидців, додаючи свої власні спостереження. Видання складається з 10 книг, кожна з яких присвячена конкретній державі чи регіону, історичному минулому різних народів. Третя книга присвячена Русі-Україні й містить описи окремих земель. Цей твір набув особливої популярності в українській історіографії XVII–XVIII ст., будучи навчальним посібником з історії та географії. Хроніка ґрунтується на великій кількості джерел, містить у собі чимало

Gwagnin Alexander. Kronika Sarmacyey Europejskiej. Kraków, 1611.

оригінальної інформації, подає цікаву візію минулого. Написана легко, доступно й цікаво, Хроніка є важливою пам'яткою історичної думки. Вона містить чимало малюнків, планів, карт і тривалий час користувалася великою популярністю.

Велику наукову та мистецьку вартість має видання твору німецького астронома, фізика і математика Христофора Шайнера (Scheiner Christoph, 1575–1650) «Rosa Ursina». У 1611 році Х. Шайнер відкрив плями на Сонці, незалежно від Галілео Галілея (1564–1642) та Йогана Фабриціуса (1587–1615). З приводу походження плям на Сонці Х. Шайнер розпочав наукову полеміку з Г. Галілеєм, яка тривала не один рік і віддзеркалена у книзі «Rosa Ursina». Упродовж наукової діяльності Х. Шайнер змінював свою думку про походження сонячних плям. На це впливав його чернечий сан і членство в Ордені єзуїтів. Спочатку, за вченням перипатетиків про досконалу чистоту Сонця, він пояснював походження плям на сонячній поверхні тим, що це темні тіла, які обертаються навколо зірки. Згодом він пристав до думки, що плями – це западини на сонячній поверхні. Як людина залежна від Церкви, він був прибічником геоцентричної системи побудови Всесвіту та виступав проти геліоцентричної системи М. Коперника.

Scheiner Christoph. Rosa Ursina...
Bracciano, 1630.

За відомостями, вміщеними на титульному аркуші, праця Х. Шайнера була надрукована в м. Браччіано (місто за 34 км від Риму зі старовинним замком роду Орсіні). Робота над виданням розпочалася у 1626 р. і була завершена у червні 1630 р. Автор присвятив її Паоло Джордано II Орсіні, герцогу Браччіано, якого вважають останнім визначним володарем з роду Орсіні, покровителем мистецтв і літератури, який зробив Браччіано культурним центром Італії.

Видання багато ілюстроване кресленнями і планами, які демонструють розміщення плям на Сонці впродовж року, гравюрами із зображеннями телескопа та геліоскопа. Загалом стародрук має 169 ілюстрацій. Вже у XIX ст. це видання відносили до рангу бібліографічних раритетів. Воно фігурує в бібліографічному довіднику рідкісних книг Ж. Брюне (1810). Книга є історико-культурною пам'яткою з історії астрономії та фізики, друкарського мистецтва I пол. XVII ст., яка подає інформацію про розповсюдження та побутування наукових астрономічних праць в Україні в XVII–XVIII ст.

Життя книги в музеї суттєво відрізняється від бібліотечного. Книга в музеї є й інструментом наукового опрацювання фондів, і експонатом, без якого не буває жодної експозиції, і об'єктом наукового вивчення, і засобом популяризації музейної культури. Індивідуальне використання книги у музейній експозиції обмежене, водночас вона активно розкривається перед відвідувачами в особливій музейній формі – експонуванні.

Значна частина стародруків латинським шрифтом наразі представлена у стаціонарній експозиції музею. В майбутньому планується замінити їх муляжами, оскільки у виставковій залі неможливо створити належних умов для

зберігання цих унікальних книг. Однак усі стародруки оцифровано, тож зацікавлений відвідувач може ознайомитися з електронними копіями книг у локальній комп'ютерній мережі музею.

Окрім стародруків, до наукового об'єкту, що становить національне надбання, входять колекції рідкісних видань, які побачили світ період з 1831 до 1923 року: «Педагогічна україніка 1842–1923 рр.», «Українська дитяча книга 1885–1923 рр.», «Розвиток наук у ХІХ – першій чверті ХХ ст.», «Журнали педагогічної та історико-культурної тематики 1834–1923 рр.», «Картографічні видання 1777–1915 рр.». Про них ми розповімо у наступних числах журналу.